

Bognár Adrienn – Szabó Andrea: Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016

Bevezető

Az alábbi tanulmány, eltérően a kötet többi írásától, alapvetően teoretikus jellegű. Elsősorban szakirodalmi tapasztalatok alapján megpróbáljuk összegezni a rendszertranszformáció óta eltelt 2,5 évtized, ezen belül is, hangsúlyosan az elmúlt mintegy 10 esztendő politikai szocializációs folyamatait. A tanulmány nem titkolt célja, hogy elméleti keretet adjon a tanulmánykötetben található írásoknak, amelyek közvetve vagy közvetlenül a magyar fiatalok számára mintaadóul szolgáló egyetemisták politikai szocializációjával, illetve annak politikai értékekben, ideológiákban és preferenciákban megnyilvánuló eredményével foglalkoznak.

Elfogadjuk a szakirodalom azon álláspontját, hogy általában véve nem beszélhetünk politikai szocializációról, minden nemzetnek és minden történelmi korszaknak saját politikai szocializációja van, ezért a szöveg elején szeretnénk nyilvánvalóvá tenni, hogy a tanulmány a magyar sajátosságokkal foglalkozik. Tisztában vagyunk azzal, hogy egy kötött terjedelmű írásban nem lehet minden szempontból kielemezni a politikai szocializációt, így mi leginkább arra keressük a választ, hogy milyen legfontosabb jellegzetességei vannak a hazai politikai szocializációs folyamatoknak, lehet-e, és ha igen, hogyan lehet szakaszolni az elmúlt 25 év szocializációs mechanizmusait, melyek voltak a szocializáció legfontosabb ágensei? Cikkünket egyfajta vitairatnak is szánjuk, hiszen a 2010 utáni időszakot is vizsgáljuk, így azzal kapcsolatosan is teszünk, helyenként talán provokatív állításokat.

Végezetül jelezni kívánjuk, hogy írásunkkal adózni szeretnénk Prof. Szabó Ildikó emlékének, aki a magyarországi politikai szocializációkutatás talán legkiemelkedőbb személyisége volt, és elvesztésével mérhetetlen űrt hagyott maga után a politikai szociológia tudományágában.

Tanulmányunk első részében általában vizsgáljuk a politikai szocializáció modelljeit, majd a szocializáció működtetésében fontos szerepet játszó egyes ágensek fontosabb jellegzetességeit mutatjuk be, végül pedig igyekszünk értékelni az említett modellek teljesítményét. Az egyes ágensek működésénél sorra vesszük a később ismertetődjű vegyes modellt, illetve az ideologikus rendszerközpontú mechanizmus jellemzőit, majd, amennyiben rendelkezésre áll empirikus adat, bemutatjuk azok lenyomatát, az Aktív Fiatalok Magyarországon vizsgálat három hullámán keresztül, az egyetemisták és főiskolások véleményében.

A politikai szocializáció megközelítése

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban nagyon sokféleképpen kísérelték meg körülírni a politikai szocializációt. Eltérő véleményeket olvashatunk azzal kapcsolatban, hogy mely szocializációs ágensek gyakorolják a legnagyobb befolyást az adott életszakaszokban, sőt, abban is, hogy beszélhetünk-e elkülönítve, a többi szocializációs folyamatról „lecsupaszítva” politikai szocializációról.

A politikai szocializáció definícióinak sokszínűsége ellenére abban egyetértés van a kutatók, illetve a szerzők között, hogy a politikai szocializáció egy élethosszig tartó interaktív folyamat. Ebben alakul ki a politikailag releváns ismeretek, viselkedésmodellek, viselkedésformák, emóciók és attitűdök együttese, azaz az egyének politikai kultúrája. A különböző életszakaszokban eltérő intenzitással működik ez a folyamat. A politikai szocializációs hatásokat különböző ágensek közvetítik. Ezeknek az aktoroknak a hatása eltérő (nem csupán egymáshoz képest, hanem az egyén különböző életszakaszaiban is más módon és intenzitással hatnak). Legfőbb funkciója a társadalmi rendbe való integrálás (Szabó M. 2002, 249; Csáki–Murányi–Sik–Szabó I. 2010, 3).

A gyermek-, kamasz- vagy ifjúkor azért különösen fontos a politikai szocializáció szempontjából, mert ebben az életszakaszban alakul ki az a fogalmi keret és tartalmi kontextus, ami a későbbiek során is alapul szolgál minden impulzusnak, azaz minden későbbi szocializációs hatás a korábban kialakult szűrőn keresztül juthat csak el az egyénhez (Percheron 1999, 14–17). Éppen ezért kiemelkedő jelentőségű az Aktív Fialok Magyarországon kutatásorozat, hiszen egyrészt a politikai szocializáció szempontjából nagyon fontos életszakaszban éri el a vizsgált célcsoportot, a leendő társadalmi, gazdasági, politikai elit tagjait, másrészt a fiatalok nem csupán „elszenvedői”, hanem alakítói is ennek a folyamatnak, gondolkodási, magatartási, cselekvési módjaik, attitűdjeik és identitásmintáik visszahatnak a politikai szocializációs folyamatra. Az ő kivonulásuk nem csupán a politika világából, hanem adott esetben az országból is, növelheti a demokrácia deficitet vagy beilleszkedésük javíthatja a demokrácia állapotát Magyarországon.

A politikai szocializációt leíró modellek

A politikai rendszer a politikai szocializációs modellen, a politikai szocializációs folyamatok összességén keresztül hat az egyénekre. A szocializációs folyamat e modell keretein belül értelmezhető, illetve annak tartalmát ez határozza meg. Ezeket a modelleket több komponens jellemzi. Egyrészt a szocializáció folyamatában közvetített tartalommal, másrészt a szocializációs ágensekkel, illetve azok működés módjával, harmadrészt pedig az identitásformáló stratégiákkal jellemezhetjük ezeket. A modelleket alkotó tényezők közé sorolhatjuk az olyan formális tényezőket, amelyek főként az állampolgári magatartások kialakítását, elsajátítását befolyásolják, például az iskola, a különböző szervezetek, az egyházak. A nem formális tényezők pedig leginkább a politikai identitások alakulását határozzák meg. Ezek közé sorolhatjuk az olyan face-to-face kapcsolatokat, mint a családi vagy a kortárs kapcsolatok, illetve a kulturális tényezőket, például a gondolkodás-, magatartás- és cselekvésminták, valamint a diszkurzív tényezőket, mint a különböző tematizációk, továbbá az egyének tapasztalatai, élményei. A modellek további sajátosságát az mutatja meg, hogy a különböző ágensek mekkora autonómiával bírnak, valamint, hogy milyen gondolkozási, cselekvés- és magatartásminták, világképek megismerésére nyújtanak lehetőséget (Szabó I. 2014, 6–24). A fent említett formális és nem formális tényezők együttesen fejtik ki hatásukat, ezek egymásra épülhetnek, összehadhatnak vagy egymással szembekerülve egymásnak feszülhetnek (Szabó I. 2009, 27–28).

Számos politikai szocializációval kapcsolatos szakirodalom a nem formális tényezők tárgyalásakor háttérbe szorítja az egyéni élmények és tapasztalatok jelentőségét. Véleményünk szerint azért nem szabad megfeledkezni ezek fontosságáról, mert éppen azokban a társadalmakban és olyan időszakokban van óriási jelentősége, amikor az egyének tapasztalatai és a formális vagy informális tényezők által közvetített tartalom ellentmondásba kerülnek. Önmagában az is töréseket eredményezhet, ha a fent felsorolt formális és informális tényezők kerülnek ellentmondásba, de azok a saját tapasztalattal is ütközhetnek. A kisebb kontrasztokat csillapíthatja egyrészt a szelektív észlelés torzító hatása vagy a kognitív disszonancia redukció, ám ha az ellentmondás feszítő erejű, a tapasztalatok és élmények felülírhatják a többi csatornán keresztül érkező érték-, attitűd- és cselekvési mintákat vagy identitásformáló hatásokat. Az egyének által megtapasztalt valóság és a szocializációs folyamatban közvetített valóságértelmezés közötti inkonzisztencia csökkenti a társadalmi, politikai mezőben való eligazodás esélyét, növeli a bizonytalanságot, a bizalmatlanságot, és teret enged a biztosabbnak tűnő kapaskodót kínáló tartalmak (például szélsőséges nézetek) elfogadásának.

Laki László és Szabó Andrea (2012) is hangsúlyozzák a tapasztalati tényezők hatásának fontosságát. A fiatalok politikai rendszerekről alkotott véleményében hangsúlyosan tükröződnek a saját tapasztalataik, azaz a demokratikus politikai rendszer megítélésekor vélhetően nem csupán mint értéket vagy rendszert véleményezik azt, hanem az államszocializmust követő rendszer politikai, gazdasági és társadalmi „teljesítményét” is értékelik.

Az egyéni tapasztalatok fontosságát mutatják azoknak a közéleti mintáknak és eseményeknek a hatásai is, amelyek az állampolgárok politikai orientációját befolyásolják vagy meghatározzák. Egy 2010 és 2011 között a dél-dunántúli ifjúsági politikai szervezeti tagok körében készült kutatás eredményei is azt tükrözik, hogy habár a közéleti minták tekintetében főként pozitív példaképek és – többnyire a „saját” politikai oldalhoz tartozó – politikusok személye játszik fontos szerepet a szervezetekhez való csatlakozásban, azonban a társadalmi, politikai események motivációs hatásai is fontosak ebben a vonatkozásban. Valamilyen – a válaszadó számára, a személyes életet is befolyásoló – negatív jelenség vagy folyamat ugyanis döntő szerepet játszott abban, hogy valaki politikai szervezethez kötődik vagy sem. (Bognár 2014).

A 2015-ben lezajlott Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás is vizsgálta, hogy milyen esemény, történés határozta meg a válaszadók politikai orientációját, értékrendjét vagy nézeteit. Az egyetemisták és főiskolások megközelítőleg ötöde említette, hogy valamilyen konkrét esemény hatott orientációjára, ugyanakkor szinte kizárólag negatív történésekre utaltak a válaszadók. Jelentős túlsúlyban vannak a kérdezettek életét közvetlenül befolyásoló negatív események, ezek közül a legtöbben a felsőoktatási törvény módosítását, illetve egyéb, a tanulmányokra utaló negatív történést emeltek ki (tandíj, diákhitel, államilag támogatott férőhelyek csökkenése stb.). Sokan az adóra, munkabérekre, életkörülményekre hivatkoztak. Többen a választási eredményeket, valamelyik regnáló kormánypárt számukra kedvezőtlen intézkedését említették, de szóba kerültek a 2006-os zavargások és Gyurcsány Ferenc

balatonöszödi beszéde is. Csupán néhányan említettek a régmúlt eseményei közül egy-egy példát: pl. államosítás, holokauszt.

A kutatás megerősíti tehát az a feltételezést, hogy alapvetően negatív folyamatok, történések, események azok, amelyek befolyásolják a fiatalok egyéni szocializációját. Pozitív példára való utalás szinte alig-alig olvasható a véleményekben. Ezek alapján a fiatalok reakciói – legalábbis Magyarországon – valami ellenében alakulnak, inkább ez marad meg a retrospektív emlékeztben.

Általános tapasztalat, hogy a rendszerváltások maguk után vonják a politikai szocializációs modell változását is. A hazai politikai szocializáció – szemben a nyugati országok evolutív modelljével – revolútív jelleget követ. Az evolutív modellben a társadalmi fejlődés, illetve a történelmi kontinuitás egymásra épül, míg Magyarországon az egymást követő és egymásnak gyakarta ellentmondó korszakok intézményei, ideológiái, értékei összecsúsznak. A 20. századi magyar történelemben a kontinuitást számos fordulat, „rendszerváltás” törte meg (Szabó I. 2000, 31–56), amelyekben a mindenkori hatalom képviselő önnön legitimációjukat a megelőző rendszerhez képest értelmezték, illetve átértelmezték. Habár a különböző rendszerek változtak, a társadalmi tudatban az egyes rendszerek bizonyos elemei megőrződtek. A gyakori társadalmi-politikai-gazdasági változtatásokon túl a szocializációs folyamatok stabilizálódását az is nagymértékben nehezítette, hogy ezek nem a társadalom szerves fejlődése révén alakultak, hanem (a leg)több esetben külső politikai átalakulások, hatalmi tényezők eredményezték, illetve azokat felülről próbálták oktrojálni a társadalomra.

A fragmentált, félperifériás vegyes modell

A demokratikus állampolgári szocializáció a társadalompolitika szerves és kiemelkedő fontosságú eleme, a politikai szereplők egyetértésen nyugvó támogatását élvezzi. A demokratikus modell olyan konzisztens struktúrát alkot, amelyben a politikai szocializációs modell „összszetevői”, azaz a formális, informális, kulturális és diszkurzív tényezők, valamint az egyéni tapasztalatok és élmények egymásra épülnek, kiegészítik egymást. Az aktív állampolgárrá nevelés az oktatáspolitikában, az ifjúsáspolitikában és az ifjúsághoz kötődő szakpolitikákban, azaz például a foglalkoztatáspolitikában és a szociálpolitikában is markánsan megjelenő célkitűzés. E szakpolitikák, illetve az ifjúságkutatások és a civil szektor között kiépült és sok esetben jól működő csatornák vannak. Elemzésünkben a demokratikus modelltől való eltérés alapján jellemezhetjük az 1989/1990-es rendszerváltozás óta történt változásokat.

A legújabbkori, 1989/1990-ben, rapid módon lezajlott rendszerváltáskor a politikai és társadalmi intézményrendszer átalakulása, a demokratikus intézményrendszer „felállítása” történelmi távlatban rövid idő, egy–másfél év alatt zajlott le. A politikai szocializáció kerete, feltételrendszere gyökeresen és alapjaiban változott meg. A rendszerváltást követően megnyílt a lehetőség a demokratikus politikai szocializációs modell kialakulására (Csepeli 1992, Kéri 1998). Egyértelmű politikai akarat, és az erre épülő eszköz- és intézményrendszer híján azonban a rendszerváltást követő évtizedek alatt a demokratikus politikai szocializációs modell

kiépülése csak szelektíven valósult meg. Hogy csak egy bizonyító erejű példával támasszuk alá állításunkat: miközben azt tapasztaljuk, hogy a nemzetközi érdeklődés erőteljes a demokratikus állampolgári nevelés iránt, Magyarországon mérsékelt érdeklődés övezi ezt a tematikát, úgy is mondhatnánk: a demokratikus állampolgári nevelés – amely a politikai szocializáció egyik legfontosabb formális módja – kutatása elhanyagolt területe a magyar társadalomtudománynak. Mi sem bizonyítja jobban ezt az állításunkat, minthogy a hazai politikatudomány legfontosabb forrásának számító *Politikatudományi Szemlében* 1992 és 2014 között *tíznel is kevesebb* (!) azon cikkek száma, amelyek legalább egy alkalommal megemlítik az „állampolgári nevelés” kifejezést, egyébként akkor is eltérő tartalommal. Mindez úgy, hogy 1992-ben megjelent az *Állam és polgár* című tanulmánykötet, amelyben Csepeli György az állampolgári nevelés fontosságáról értekezett, valamint Stumpf István 1994-ben készített – máig kevésbé reflektált – publikációjában a demokratikus állampolgári nevelés egyik meghatározó nemzetközi szerzőjét, Orit Ichilovot idézi, aki 25 évvel ezelőtt megfogalmazta azt a 10 dimenziós modelljét, ami az állampolgári szerepek értelmezésének kereteit adhatná. Kétségtelen, hogy az állampolgári nevelés eredményeként létrejövő politikai szocializáció már kurrensebb téma, lényegesen nagyobb a *Politikatudományi Szemlében* megjelent írások száma.

Álláspontunk szerint a rendszerváltozás utáni időszakot dominánsan vegyes (mixed) szocializációs modellként értelmezhetjük. Vegyes abban az értelemben, hogy egyrészt magán viseli a megelőző, pártállami jegyeket, annak számos „hagyatéka” tovább örökítődött napjainkra is. Emellett a demokratikus szocializációs modell főbb ismérveiről is említést kell tenni, mert az attól való eltérés mértéke, illetve iránya is jól tudja jellemezni a vegyes modell irányait. A vegyes politikai szocializációs modell ugyanakkor az állampárti, és a demokratikus modellhez képest is eltérő jegyeket (is) mutat. Ezeket a jegyeket Szabó Ildikó (2009, 288–307) „fragmentáltként” nevezte el, melynek legfőbb jellemzői: a szocializációs tényezők közötti esetleges, laza kapcsolat, a demokratikus állampolgári szocializáció fokozatos háttérbe szorítása, valamint a pártpolitikai identitással összefonódott nemzeti tematika előtérbe kerülése. A rendszerváltást követő fragmentált modellben a politika megítélése negatív, a hatalom és az egyén viszonya a pártállami modellhez hasonlóan aszimmetrikus.

Szabó Andrea és Laki László (2012, 2014) a rendszerváltás utáni modellben megjelenő folyamatokat félperifériás demokratikus politikai szocializációként jellemezte abból kiindulva, hogy félperifériás keretrendszerben, félperifériás viszonyok között (dezintegrált gazdaság, polarizált társadalom, félperifériás kapitalizmus, területileg fragmentált gazdaság) nem valósulhat meg „valódi” demokratikus szocializáció.

A fragmentált, vegyes modellre jellemző, hogy a különböző szocializációs ágensek között gyenge és esetleges a kapcsolat. Hazánkban a rendszerváltással a szocializációs ágensek szerepe jelentősen megváltozott. A nem formális szocializáció szerepe erősödött, míg a formálisé nagymértékben csökkent. Az iskola, a család és a civil szervezetek hatása gyenge, míg a média, a kortárs csoportok és a pártok szerepe növekedett.

Álláspontunk szerint az 1989/1990-es rendszerváltozást követően a politikai szocializációs folyamatok több szakaszra bonthatók. Ezek a szakaszok nem feltétlenül esnek egybe egy-egy kormányzati ciklussal, így részben függetlenek a kormányzatok politikai teljesítményétől. Az alábbi táblázat foglalja össze a négy szakasz legfontosabb jellegzetességeit nyolc szempontból. E nyolc szempont a hatalmi struktúra jellege, a rendszer társadalmi lenyomata, a kettő kapcsolata, a politikai kommunikáció jellege, a pártok közötti verseny jellege, az ideológiai verseny, valamint a politikai kultúra és a politikai szocializáció legfontosabb vonásai.¹

1. táblázat.

A politikai kultúra és a politikai szocializáció jellemzői a rendszerváltozást követően

Elemek	1990-es évek	2000-es évek	2006 után	2010-et követő időszak
	Vegyes politikai szocializációs modell fragmentált, félperifériás mechanizmusokkal			ideologikus-rendszerközpontú mechanizmus
Hatalmi struktúra	Háromosztatú majd bipoláris értékmező, stabilnak tűnő többpártrendszer, éledő autonómiák A nemzettudat dilemmái	Épülő autonómiák, vegyes politikai kultúra	Autonómiák szétesése, a hatalom destabilizálódása	Offenzív, erős hatalom kiépítése, autonómiák tudatos szűkítése: az egyébként is gyenge autonómiák megszüntetése (centrális erőter)
Társadalmi lenyomat	A rendszer átalakulásának gyors tudomásul vétele, de az illúziók gyors elvesztése. A társadalmi újratermelődés súlyos problémái.	Saját hely, saját utak keresése. A nyugodt társadalmi újratermelés iránti fokozott állampolgári igény	A világgazdasági válság miatti súlyos társadalmi válságtünetek, a rendszerrel szembeni kritikák fokozódása.	A társadalmi újratermelődés fokozódó válságjelenségei: tömeges kivándorlás, egyes társadalmi csoportok kormányzati megerősítése
Hatalom és egyén viszonya	Gyors kiábrándulás a politikából, az egyén és a hatalom aszimmetrikus kapcsolatának továbbélése	A politika elutasítása, de a hatalom és az egyén közötti szimmetrikus kapcsolat csíráinak megjelentése	A politikából való kiábrándulás, a politika eltávolítása az életvilágról, a hatalom és az egyén aszimmetrikus kapcsolatának fokozatos térnyerése	Az állampolgárok a hatalom „alattvalóiként” gyanakvással tekintettek a számukra átláthatatlan, befolyásolhatatlan és erősen negatívan értékelt politikára.

¹ A táblázat Kérli László 1998-ban készített alapábrájának a továbbgondolása. Az eredeti forrást lásd: Kéri 1998, 184.

Pártok közötti verseny jellege	Új elitisedés Pártok rátelepedése a társadalomra – pártokrácia	Erős polarizáció, erős versengés	A pártrendszer átrendeződése a korábbi status quo helyzet gyökeres fordulata	Új pártokrácia – új elit – új győztes minden területen (állami szinten vezérelt, tudatos újelit építés, karizmatikus vezérkultusz)
Politikai kommunikáció	Békés jellegű átmenet Konfliktusos elit politizálás	Sikerek, kudarcok erős polarizálódása, értelmezési verseny	Kudarccommunikáció eluralkodása és szimbólumok kisajátítása	Érzelmi alapú, több fronton zajló, nyílt konfliktusos politizálás – sikerpropaganda
Ideológia	Nemzeti/keresztény – liberális – szociáldemokrata ideológia nyílt versenye	A liberális ideológia háttérbe szorulása, a nemzeti karakter erősödése	Az ideológiai verseny eldőlése, domináns (nemzeti/keresztény) ideológia kialakulása	A populista karakterrel bíró domináns ideológia totális térfoglalása
Politikai kultúra	„Megint magunkra maradtunk/hagytak minket!”-érzése a múlttal való szembenézés elmaradása	Nyílt mi – ők kijelölés: többszörös társadalmi kirekesztési kísérletek (nemzet, romák, baloldal)	A tiltakozás új, erőszakos típusának a megjelenése	Új infantilizmus, új állami függőségi rendszer kiépítése, új lojalitási igény: nem az egész nemzet, csak a „mi” elnyerése
Szocializáció	Revolutív szocializáció gyors reszocializáció illúziójával a vegyes szocializációs modell kiépülése.	Szétartott szocializációs mintázatok: ideológiai alapon szerveződő szocializációs utak kiépülése. Fragmentált, félperifériás vegyes modell stabilizációja	A diffúz lojalitás iránti igény feladása, a demokratikus szocializáció elengedése. A vegyes modell fokozatos átalakulása.	Tudatos, ideológiai alapú, rendszerközpontú szocializáció, az államilag kontrollált intézményeken keresztül (iskola, közmédia, sajtó), új kisember tudat megteremtése

Az 1990-es és 2000-es évekkel kapcsolatosan részletesen lásd Kéri 1998, 184.

Habár a szocializációs modellek legfőbb sajátosságai egy-egy politikai rendszeren belül nagyjából állandóak, de egyes tényezők finomabb mozgásaira fókuszálva látható, hogy a modellek nem teljesen statikusak. A rendszerváltás óta eltelt két és fél évtized folyamán a politikai szocializációs modell egyes elemei változásokon mentek át, illetve feltételezhetően változni is fognak. Mivel ezeket a modelleket számos komponens, közvetítő, több irányú közvetített tartalom, világértelmezés stb. jellemeznek, amelyek, vagy amelyeknek a szerepe változhat, változik, nehéz több évtized szocializációs folyamatát egy modellbe sűríteni. Úgy véljük, hogy a vegyes modell – Szabó Ildikóval, valamint a Laki–Szabó szerzőpárossal egyet értve – fokozatosan átalakult, egyre kevesebb lett az egyértelműen demokratikus alkotórész, és a félperifériás, fragmentált jellegből adódó problémák és torzulások fokozatosan utat törtek maguknak.

Ideologikus–rendszerközpontú mechanizmusok

A vegyes modell a 2010-es választásokat, illetve a Nemzeti Együttműködés Rendszerének bevezetését követően számtalan alapvető fontosságú elemmel, a direkt szocializációs mechanizmusokat előtérbe helyező, új stratégiával bővült. Szabó Ildikóval egyetemben úgy véljük, hogy a 2010 után a politikai szocializációs modell olyan változáson ment (megy) keresztül, aminek következtében a rendszerváltás előtti modellhez ma már jobban közelít, mint a demokratikus modellhez (Szabó I. 2014, 10–11). Ennek következtében azt állítjuk, hogy helyesebb új, *ideologikus–rendszerközpontú politikai szocializációs mechanizmusról* beszélni, ugyanakkor abban nem vagyunk teljesen biztosak, hogy a 2010 utáni változások gyökeres szakítást jelentenek a vegyes modellel, vagy továbbra is azon belül értelmezhető az ideologikus–rendszerközpontú mechanizmus. Azt tehát még nem állítjuk (nem tudjuk bizonyítani), hogy új modell jött létre, de azt igen, hogy új, a korábbiaktól eltérő mechanizmus működik Magyarországon. A bekövetkezett változások mélysége, eredménye, hatása ugyanis jelenleg leginkább rendszerszinten (intézmények, politikai döntések) ragadható meg, azaz annak az egyénre gyakorolt hatásait empirikus alapon csak a következő néhány évben tudjuk bemutatni.

Feltételezésünk szerint az ideologikus, felülről vezérelt mechanizmusban a politikai hatalom birtokosai tudatosan fordultak a rendszerközpontú szocializáció felé, amelyben átrendeződik az ágensek egyensúlya. Ennek központi akaratképző ágense az államilag kontrollált, erősen centralizált intézményrendszer, így az iskola, a közmédia és a sajtó, és amelynek terméke a kádári „kisember tudat” reinkarnálódása. Ez az embertípus újra az államtól függ, újra az állam diktálja számára a megismerés és a tudásszerzés kereteit és csatornáit, jövőjét az állam kezében lévő közoktatási és felsőoktatási rendszer határozza meg. A Nemzeti Együttműködés Rendszerében az intézményes autonómiák lehetőségei beszűkülnek és ezzel párhuzamosan megszűnik az egyén és az államhatalom egyenrangúságára való törekvés, nem a gondolkodó, hanem a lojális állampolgár-eszmény kerül a politikai közgondolkodás középpontjába. A politikai kommunikációt érzelmi alapú, több fronton zajló, konfliktusos politizálás uralja. Ebben a kommunikációban a rendszer az elért sikereket propagandisztikus elemekkel tárja a társadalom elé, ugyanakkor kijelöl olyan személyeket, intézményeket, csoportokat, amelyeket közös ellenségként folyamatosan legyőzni kell. A politikai kultúrában újra a függőségi elemek kezdenek el dominálni, ahol a korábbi időszakokra jellemző mi és ti kijelölés helyett, a hatalom számára fontos ingroup csoportok privilegizálása és egyben állami eszközökkel történő támogatása történik.

Ebben a mechanizmusban a demokratikus szocializáció jellegzetességei – különösen, ami az állampolgári nevelést, illetve a demokratikus gondolkodásra való felkészítést illeti – a korábbi időszakokhoz képest is jobban és rapid módon épülnek le, és helyükbe a keresztény-nemzeti ideológiai alapon álló populista elemek lépnek be. Szabó Ildikóra támaszkodva, a legújabb tendenciákat figyelembe véve 5 pontban foglalhatjuk össze a 2010-et követő átalakulás jellegzetességeit (Szabó I. 2014).

1. Már a vegyes modell fragmentált, félperifériás ciklusában is megfigyelhető volt, csak most még karakteresebbé válik, hogy hiányoznak a demokratikus alapértékek: „...identitás stratégiában, kormányzati diskurzusokban, az ifúságot érintő dokumentumokban alig-alig van nyoma a demokratikus állampolgár eszményének.”
2. Az ágens-struktúra tudatos átrendezése, az állami vagy a hatalomhoz közel álló piaci szereplők révén az ágensek feletti erős kontroll (média, iskolarendszer, civil szféra).
3. A szocializáció formális intézményének teljes körű átalakítása:
 - A közoktatás totális államosítása (tulajdonosi és fenntartói jogok egyaránt a Klebelsberg Intézményfenntartóhoz kerülnek, az iskolarendszer neve pedig ennek megfelelően közneveléssé neveződik át);
 - A tankötelezettség leszállítása 18 évről 16 évre, amelynek következményeként tömegével nő meg a korai iskolaelhagyás, és egyes, egyébként is nehezebb helyzetben lévő társadalmi csoportok oktatása, képzése és bármiféle (demokratikus) szocializációja teljesen megreked;
 - az identitások formálásában szerepet játszó tantárgyak (irodalom, történelem) tankönyveinek ideológiai töltetet hordozó átírása;
 - az állam által kiadott egyentankönyvek kötelezővé tétele;
 - a hittan és az erkölcsstan bevezetése,
 - a társadalomismeret tantárgy visszaszorítása,
 - az iskolák egyházi fenntartásba vételének elősegítése;
 - az iskolai és tanári autonómia jelentős megnyirbálása, a kötelező tananyagtól való eltérés minimalizálása;
 - a demokráciára nevelés iskolai lehetőségeinek csökkentése;
 - az iskolai függőségi rendszer újragombolása, és mindemellett
 - a kultúra kanonizációja.
4. A konfliktusok kezelésére szolgáló intézmények és eljárások eliminálása, ezen belül is a társadalmi nyilvánosság korlátozása és kontrollálása. A nyilvánosság különböző csatornáinak elfoglalása, központosítása.
5. A szakmaiság alacsony árfolyama. A centralizált hatalom elvárja a politikai lojalitást – a szakértelem kárára – az állami intézményi hierarchia szinte teljes vezetői posztjain.

Mindennek a célja az, hogy a vegyes modellre jellemző plurális-zárt szocializációs út – amikor is egymástól függetlenül felnőhetnek úgy fiatalok, hogy születésüktől fogva egyetlen ideológia (legyen az bal vagy jobboldali, liberális vagy konzervatív) mentén szocializálódnak a családban, a közoktatásban, a felsőoktatásban, egyféle médiából tájékozódnak, vagyis más kommunikációs készletet tanulnak meg, más nyelvet kezdenek el beszélni – monopolizálása és dominálása. Monopolizálás abban az értelemben, hogy megnehezítik az alternatív ideológiai szocializáció lehetőségét – azaz egyre nehezebbé válik a párhuzamos ideológiai szocializációs csatornák működtetése –, és egy, a már említett keresztény-konzervatív ideológia kiterjesztése

mindenki számára. Ideológiai értelemben a plurális-zárt szocializációt felváltja a monolit-zárt szocializáció.

Az alábbiakban bemutatjuk a politikai szocializációs ágensek működését, valamint az átrendeződésre utaló jeleket. A vizsgált ágensek a család, az iskola, a kortárs csoportok, a média és az érdekérvényesítés módjai. Ahol lehet, utalunk az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatócsoport témához kötődő eredményeire is.

Az ágensek közötti kapcsolat, állampolgári szocializáció

Család

A politikai szocializációs elméletek kiindulópontja, hogy a család az elsődleges szocializáció színtere. Rendkívül fontos tényező a család társadalomhoz való kapcsolódása, társadalmi helyzete, a szülők iskolai végzettsége, munkájuk státusza, a lakóhely településtípusa és régiója. A másik jelentős hatás-együtttest a szülők által képviselt értékrend, az ő attitűdjeik, valamint a társadalmi reprezentációk összessége hordozza (Muxel 1999, 106–109). A családi politikai szocializáció főként a társadalmi-politikai rendszerhez való viszonyt befolyásolja, formálja, míg a konkrét politikai tárgyakkal kapcsolatos vélekedést és érdeklődést, a politikai aktivitást és politikai orientációt már nem olyan erősen alakítja (Csákó–Murányi–Sik–Szabó I. 2010, 8).

A pártállami időszakban az állam által működtetett direkt politikai szocializációs rendszerben közvetített értékekkel, normákkal, viszonyulásokkal szemben főként a család intézménye tudott más értékrendet átadni, azaz a kettős szocializáció másik, nem hivatalos pólusát képviselni. Ebben az időszakban a családok olyan szocializációs stratégiát alkalmaztak, melynek következménye a politikai konfliktusok elkerülése, illetve a politika világtól való távolmaradás.

Magyarországon a rendszerváltással megszűnt a családnak a hivatalos, direkt politikai szocializációval szembeni ellensúlyozó, ellenpólus-funkciója, és politikai szocializációs szerepe is csökkent (Csákó 2004, 543). A családi politikai szocializáció kapcsán megállapítható, hogy még mindig jellemző a tradicionális családi szocializáció, amely a tekintélyelvű és paternalista szemléletmódot örökíti tovább (Bognár 2014, 215). Ennél az ágensnél elsősorban a rejtett politikai szocializációs hatások érvényesülnek, főként társadalmi, magatartási minták hagyományozódnak át (Csákó–Murányi–Sik–Szabó I. 2010, 7–8). Egy középiskolások bevonásával készült kutatás² eredményei is azt tükrözik, hogy a szülők konfliktuskezelési stratégiáját átveszik gyermekeik. A szülők akár destruktív, akár konstruktív stratégiát alkalmaznak, gyermekeik hasonló eszközzel fogják a problémás eseteket megoldani. Ha az egyik szülő a vitakultúra szempontjából semlegesnek mondható, akkor a gyermek nagyobb valószínűséggel a markánsabb mintát követi. Az apa vagy nevelőapa nélkül nevelkedő középiskolások az anya viselkedésmintáját reprodukálják (Bognár 2014, 215).

A családi jellemzők, mint a családban uralkodó vitastílus, családon belüli közéleti, politikai kommunikáció, valamint a szülők jellemzői: iskolai végzettsége, nevelési stílusa, politikai

2 „Családi politikai szocializáció” kutatás (OTKA K78579) 2010–11-ben készült 12. évfolyamos középiskolások körében, vezetője Csákó Mihály volt.

aktivitása jelentős hatást gyakorolnak közvetve vagy közvetlenül a gyerekekre vonatkozó jellemzőkre, mint önbecsülés és bizalom; valamint a gyerekek értékészletére, mint a demokratikus értékrend erőssége, az előítéletesség és az erőszakelv elfogadása. Ezek a tényezők pedig jelentős befolyást gyakorolnak a politikai participációra. A hatások erősségét vizsgáló regressziós modell szerint a szülők aktivitásának, a családi sorseseményeknek (illetve ezek emlékezetének), valamint a politikai szereplőkbe vetett bizalomnak van a legnagyobb befolyásoló ereje (Bognár 2014, 214–216).

A család a 2010-es változásokat követően a kormányzati kommunikáció kulcselemévé vált. Elég csak a családi adókedvezmény, vagy éppen a családok otthonteremtési kedvezményének bevezetésére gondolni. A Nemzeti Együttműködés Rendszere a hagyományos, (férfi) apa – (nő) anya – több gyermek családmodellt propagálja, és kimondva, vagy kimondatlanul a családok funkciói közül a politikai szocializációt tartja a legkevésbé fontosnak.

A szülők politikai szocializációs szerepével kapcsolatban az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatásokból is vonható le következtetés. A 2011-es adatok szerint a fiatalok 86 százaléka részben vagy teljesen egyetért szüleivel politikai kérdésekben, és mindössze 7–7 százalékuk utasítja el szülei véleményét vagy nem ismeri azt. A 2015-ös adatokkal való összevetést nehezíti, hogy a kérdés megfogalmazása eltérő volt, de annyi azért látszik, hogy jelentős elmozdulás nem történt. A szülőkkel és barátokkal való véleményegyezés kapcsán megállapítható, hogy a barátok politikai nézetei rejtettebbek, mint a szülőké, ez különösen a 2015-ös adatfelvétel eredményeiben mutat markáns eltérést: míg a fiatalok körülbelül tizede nem ismerte szülei véleményét, barátaikét negyedük nem tudta megítélni.

Iskola

Az iskola is jelentős szerepet tölt be a fiatalok politikai szocializációs folyamatában, manifeszt és látens hatásokkal egyaránt befolyásolja a tanulókat. Egyrészt szerepe van a politikai ismeretek átadásában, másrészt szerepmintákat és tapasztalatokat is közvetít. Az iskolában leképeződik a politikai rendszer, a társadalom viszonyrendszere. Itt tanulják meg a fiatalok a hatalomhoz, a tekintélyhez, a hierarchiához való viszonyulást, valamint az érdekérvényesítés egyes módjait is. Az iskolarendszer szerepe azért sem hanyagolható el, mert a politikai gondolkodást, cselekvést jelentősen befolyásolja a kulturális tőke, a műveltség és a politikai ismeretek (Szabó M. 2002, 253–254). Az államszocializmusban az iskola egyik legfőbb feladata az volt, hogy az állam által kívánatosnak tartott politikai identitással ruházza fel a tanulókat, és ez az identitás a rendszerhez való lojalitáson alapuljon.

A demokratikus politikai szocializációs modellben a formális tényezők közül az iskoláknak kiemelkedő szerepük van, többek között a nemzeti identitás kialakításában, formálásában, illetve az állampolgári magatartás, a demokratikus értékek, gondolkodás- és cselekvésmódok kialakításában is. A direkt politikai szocializációban, azaz a társadalomismereti és állampolgári ismeretek órákon átadott tudás és az indirekt hatások: az iskolai kultúra, a tanár-diák

viszony, a hatalmi viszonyok, az iskola működése is a demokratikus állampolgári szocializáció része és eszköze (Szabó I. 2009, 289–292).

Mint a posztiszocialista országokra általában, Magyarországra is jellemző az, hogy a középfokú iskolarendszer konzerválja a társadalmi és politikai érdekérvényesítésben, tudásban meglévő előnyöket és hátrányokat, reprodukálja a politikai kultúra elsajátításához kapcsolódó különbségeket is. Az iskola – annak ellenére, hogy célja a társadalmi esélykiegyenlítés – társadalmi értelemben is szelektál (Szabó I.–Falus 2000, 392–394; Ferge 1980, 97–133; Ligeti 2003, 22–25). Annak ellenére, hogy elsőként és leginkább az alap-, illetve középfokú oktatási rendszerben jelenik meg a társadalmi státuszpozíció és a társadalmi esélyek reprodukciója, a felsőfokú oktatási rendszerben is hasonló szelekciós mechanizmusok működnek (Szabó A. 2012, 27).

A rendszerváltással az iskolarendszer politikai szocializációban betöltött szerepe jelentősen csökkent, főként a direkt szocializációs eszközök terén. Az iskolák depolitizálása nem csupán azt jelentette, hogy nem törekedtek a politikai világgép alakítására, az ideológiai szocializációra, hanem kifejezetten tilos volt direkt módon befolyásolni a diákok politikai világgépét. Maguk az iskolák is demokratikusabban kezdtek el működni, s ez a látens szocializáció során a diákok felé is átadódott (Szabó I.–Falus 2000, 392–394). A demokratikus iskolai politikai szocializáció keretrendszerének egyes elemei kiépültek ugyan, de ezeket az üres vázakat az iskolák többsége nem tudja valódi demokratikus állampolgári neveléssel megtölteni.

A Kurt Lewin Alapítvány egy 2011-es vizsgálat eredményei szerint³, csupán a diákok kevesével több, mint fele gondolja úgy, hogy bármiről mondhat véleményt, ha azzal nem sérti mások emberi méltóságát, valamint többségük szerint a diákönkormányzatban a diákok tanári ellenőrzés mellett dolgoznak.⁴ Korábbi – 2004-es, illetve 2005-ös – Csáková Mihály vezetésével megvalósuló vizsgálatok szintén arra mutattak rá, hogy egyes intézményekben a diákönkormányzatok nem működnek demokratikusan, pusztán formálisan, érdemi jogok és határozatok nélkül tevékenykednek, a törvényben deklarált tanulói jogok nem, vagy csupán látszólag érvényesülnek (Csípő–Daróczi–Kun–Lakatos–Vircsák 2004, 704–707; Csáková 2007, 24).

A demokratikus politikai és állampolgári szocializáció csekély sikereit nem csupán az iskolai szerepvállalás csökkenése, hanem az egységes stratégia vagy konszenzuson alapuló hosszú távú irányjelölés hiánya is eredményezi (Szabó I. 2009, 292–307). A demokratikus szocializáció akkor működhet jól, ha a demokratikus attitűdök az iskolai élet minden szereplője számára belső értéké válnak, azaz internalizálódnak és érdeké válnak, a demokratikus viselkedésmódok pedig habitussá alakulnak (Ligeti 2003, 224). A pedagógusok ilyen irányú attitűd-közvetítését az oktatási rendszer egyes elemei, mint például a pedagógusok, oktatók

3 A vizsgálat során négy kelet-magyarországi középfokú oktatási intézmény diákjai körében készítették felmérést.

4 In: Aktív állampolgárság az iskolában és azon túl. A kutatási eredmények összefoglalása – munkaanyag.

érdekérvényesítő-képessége, önállósága, döntési autonómiája, szakszervezeteik erőssége jelentősen hátráltatja (Laki–Szabó A. 2014, 24).

A Nemzeti Együttműködés Rendszerében – a fentebb már jelzett módon – a közoktatási rendszer gyökeresen alakult át. Az iskola felértékelődött a rendszerközpontú szocializációs mechanizmusokat működtetők számára, ugyanakkor azok a helyel-közzel meglévő autonómiák, önálló döntési kompetenciák, amelyek megvoltak az iskolarendszerben teljes mértékben leépítésre kerültek. A korábban ideológiamentes oktatást fokozatosan váltja fel az ideológiai alapokat is hordozó, a demokratikus magatartás mintákat háttérbe szorító iskolai szocializáció.⁵ Ezzel párhuzamosan azonban olyan önszerveződő magatartásminták is megjelennek, mint a 2016-ban szerveződött Kockás inges mozgalom, vagy a Független Diákszövetség, amelyek azt jelezték, hogy vannak olyan intézményei, évfolyamai, csoportjai az iskolarendszernek, ahol a felülről irányított politikai szocializáció alternatívái is léteznek. Mindennek következményeként – természetesen nem függetlenül a korábbi fragmentált, félperifériás egyes szocializációs modelltől – a felsőoktatási szférába már olyan hallgatók kerülnek, akiknek jelentős része ideológiailag erősen elkötelezett (Szabó 2014). Szabó a 2013-as Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás eredményeit elemezve megjegyzi, hogy ha egy ideológiai tengelyen kifeszítjük és ábrázoljuk az egyetemisták és főiskolások politikai érték-klasztereit, a középtől jobbra és balra elhelyezkedő rétegek között sem távolságban, sem értékek vonatkozásában nincs átjárás. „Együttmozgás, egymáshoz való közeledés csak az [ideológiai] oldalakon belül feltételezhető. Azok a törésvonalak, amelyek a magyar társadalmat feszítik, igen erőteljesen mutathatók ki a húszas évek elején járó fiatalok körében”. (Szabó 2014, 272)

Kortárs csoport

A család szerepének csökkenése és az iskola „kivonulása” a politikai szocializációs szinterről növekvő lehetőséget nyújt a többi szocializációs közeg (vallási csoportok, kortárs csoport, média, politikai pártok stb.) szerepvállalásának.

A kortárs csoport tagjai között megélt közösségi élmény egyrészt direkt, másrészt látens politikai szocializációs szereppel is bír. Előbbiek között említhetjük a politikai tartalmú beszélgetéseket, az esetleges politikai aktivitást, míg utóbbiakra példa lehet a másokkal való együttműködés, a versengés megélése, a konfliktusok megoldása stb. Ezekben a közösségekben mód van a véleményformálásra és véleménycserére, és Utasi Ágnes szerint ezek a „demokratikus közélet legközvetlenebb közösségei” (Utasi 2011, 127).

A barátok, közeli ismerősök, csoporttársak szerepéről az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás egy apró szeletet tudott vizsgálni. Az eredmények szerint a közeli ismerősökkel, barátokkal a felsőoktatási intézményben tanulók jelentős többsége, megközelítőleg 90 százaléka beszélget alkalmanként vagy rendszeresen közéleti, társadalmi problémákat érintő

5 Egyetlen példával szeretnénk illusztrálni a helyzet abszurditását. A harmadik osztályos Olvasókönyv síkerről szóló részében az illusztráció a felcsúti Puskás Akadémia FC mezében futballozó gyermek képe.

kérdésekről. Ezen belül körülbelül harmaduk körében nem csupán időnként, hanem rendszeresen szóba kerülnek ilyen típusú témák.

A három adatfelvétel eredményei között annyi eltérés mutatkozik, hogy a 2015-ös adatok azt mutatják, hogy az előző évekhez képest valamelyest csökkent a rendszeres ilyen témájú beszélgetések aránya. A 2011/12-es Aktív Fiatalok Magyarországon kutatássorozat kvalitatív vizsgálati szakaszában készült interjúkból az is kiderül, hogy a politikai ifjúsági szervezetekbe a baráti kapcsolatokon keresztül történő belépés az egyik legjellemzőbb forma. A Jobbik Ifjúsági Tagozat, a Fidelitas és az MSZP Ifjúsági Tagozat képviselője is erről számolt be, bár ez utóbbi szervezet képviselője azt is hozzátette, hogy a baloldali értékrendet a családból hozzák a fiatalok.

A fentiekén kívül még egy nagyon fontos politikai szocializációs hatásra hívják fel a figyelmet az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás eredményei. A 2011 és 2013-as adatok is azt támasztják alá, hogy a pártszimpátiában vagy a pártokhoz való kötődésben is jelentős szerepe lehet annak, ha valamelyik csoportosulás/párt vonatkoztatási csoportot tud kínálni a fiatalok számára. A vizsgálat eredményei szerint például a Jobbikhoz való tartozás okai között jelentős hangsúllyal szerepel a közösséghez való tartozás vágya és az a szubkultúra, mellyel tudnak azonosulni a fiatalok. (A közös szimbólumvilág, múltértelmezés, szóhasználat, öltözködés stb. segítségével nagyon erősen ki tudja fejezni a valahova tartozást, ezzel is erős identitást tud kínálni a fiatalok számára.) A magány, a lekötetlen szabadidő nagysága és a társadalmi identitás gyengesége is magyarázza a Jobbikkal való szimpátiát (Róna–Reich 2014, 155–174).

A 2010 utáni fejlemények azt mutatják, hogy azokban az esetekben, amikor a politikai rendszer egyértelműen, nyíltan kíván behatolni az életvilág – így a kortárs világot is érintő – szintjére, például, mint a netadó bevezetése, a felsőoktatási rendszer átalakítása 2012-ben, illetve 2017-ben, az mindég a fiatalok, és különösen a nagyvárosi egyetemisták élénk ellenállásába ütközik (racionális lázadás). A kortárs csoportokban meglévő hálózatos szerveződés, amelynek alapja a közösségi média, lehetőséget teremt a gyors reagálásra, a szervezés határoltól független terepeinek a kialakítására. Ráadásul a közösségi média olyan információs bázist jelent a fiatalok számára, amely – minden meglévő korlátja ellenére – alternatív beszédcselekvési színtereket teremt, ahol őszintén, keresetlenül tudnak egymással kommunikálni a kortársak.

Civil szervezetek, ifjúsági szervezetek, ifjúsági politikai szervezetek

A rendszerváltás előtti időszakban az ifjúsági szervezetek a direkt politikai szocializáció eszközeiként működtek. A rendszerváltással megszűntek, felbomlottak a korábbi ifjúsági szervezetek, s a rendszerváltást követően is működő nonprofit szervezetek és civil önszerveződések, társadalmi szervezetek csak csekély mértékben tudják integrálni és mobilizálni a fiatal korosztályt. A sokszor „civil bőrbé bújó” pártosított szervezetek sem vonzóak a fiatalabb korosztály számára.

Számos empirikus kutatás (Magyar Ifjúság 2014, Iskola és társadalom, Családi politikai szocializáció kutatás) bizonyította, hogy a fiatalokban az általuk megvalósított aktivitáshoz képest sokkal nagyobb szervezeti cselekvési potenciál rejlik. A magas cselekvési potenciál valódi aktivitásban való megnyilvánulásának több korlátja is lehet. Ezek közül kiemelhető az ismeretek hiánya, valamint az, hogy ezt a potenciált a jelenlegi szervezeti keretek nem tudják integrálni (Bognár 2014, 73, 221). A nagymintás ifjúságkutatások eredményei azt mutatják, hogy a 18–29 évesek megközelítőleg tizede vett csupán részt valamilyen szervezet vagy mozgalom rendezvényein. Az ifjúsági politikai szervezetekben még alacsonyabb a fiatalok részvételi aránya. A Magyar Ifjúság 2012-es kutatás jóval kevesebb mint egy százalékos, a 2008-as kutatás megközelítőleg 1 százalékos ifjúsági politikai szervezeti részvételt regisztrált, hasonlóan a 2004-es és 2000-es adatokhoz (Laki et al. é.n.: 158; Nagy–Székely 2008, 132–147; Bauer–Szabó A. 2005, 95; Laki–Szabó A.–Bauer 2001, 55; Szabó A.–Bauer 2009, 117; Oross 2013, 308).

A 2010 utáni politikai és politikai szocializációs változások kézzel fogható bizonyítékát éppen a civil szervezetekkel szembeni adminisztratív fellépés terén mutathatjuk ki. Először a Norvég Alap civil projektjeinél lezajlott hatósági ellenőrzések, illetve hatósági zaklatások, majd egyes civil aktorok (szervezetek és személyek egyaránt) pellengérré állítása, illetve a Civil törvény érdemi változtatása jelzi, hogy a felülről vezérelt politikai szocializációnak ezen a téren is teret kíván nyerni a rezsím. A Nemzeti Együttműködési Alap támogatási gyakorlata, egyes pszeudó szervezetek nyílt politikai és anyagi támogatása (Civil Összefogás Fórum) arra utal, hogy igyekeznek olyan viszonyokat kialakítani, ahol a közösségekbe vágó fiatalok számára vannak olyan utak, amelyek könnyebb, gyorsabb előrejutást teremtenek, ahol nem a demokratikus és önkéntes részvétel a fontos, hanem az ideológiai elköteleződés kinyilvánítása.

Az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatássorozat az egyetemista, főiskolás célcsoport szervezeti kötődését részletesen vizsgálta. Jelen kötetben, és a megelőző tanulmánykötetekben is több tanulmány szólt a témáról, amely azt mutatta, hogy a köztudatban, az egyetemistákról és főiskolásokról élő sztereotípa „romkocsmákbam ücsörgő, léha, semmivel sem törődő fiatalok” nem állja meg a helyét (Szabó–Oross 2012, Oross–Szabó 2014).

Média

Az államszocialista időszakban a médiumok legfőbb szerepe az volt, hogy a hatalom politikai ideológiáját közvetítsék a társadalom tagjai felé. A kettős szocializáció egyik tünete volt az is, hogy mint minden hivatalos intézményi forrás esetében, a média által közvetített információkat is csak fenntartással fogadták el az emberek (Szabó I. 2000, 82–89; 2009, 134–136).

A rendszerváltást követően a médiumok palettája jelentősen kibővült. Ennek a szocializációs ágensnek is hangsúlyosabb lett a szerepe a rendszerváltást követően (Gábor 1996, 13). A különböző politikai csoportosulások, pártok felismerve a média jelentőségét, ennek segítségével próbálták és próbálják meggyőzni, illetve mozgósítani az állampolgárokat.

Ferge Zsuzsa (2010, 39–147) álláspontja szerint a média szerepének erősödése mellett értéke devalválódik annak következményeként, hogy Magyarországon a média a gazdasági és politikai érdekeknek kiszolgáltatottan működik. A civil szektor erőtlenségének egyik oka is az, hogy a nyilvánosságon keresztül történő nyomásgyakorlás a média fent leírt helyzete miatt csak kismértékben tud megvalósulni.

Csőzik Rita (2013) hívja fel a figyelmet a médiával kapcsolatos „kontrollált aktivitásra”. Tanulmányában megjegyzi, hogy a média közönsége nemcsak akkor lehet aktív, amikor elkerüli a média hatásait, hanem abban az esetben is, amikor kialakítja és fenntartja a média és a politika szereplőihöz fűződő lojalitását. Ez az elkötelezettség legtöbbször nem egy passzív, elfogadó magatartás következménye, hanem egyfajta aktív, szándékos, kognitív elemeket magába foglaló döntés eredménye egy politikai mozzanat vagy műsor mellett. Csőzik álláspontja szerint a média nem az elkötelezetlen és passzív közönségre, hanem az aktív, motivált egyénekre gyakorol hatást (Csőzik 2013, 55). Márpedig a fiatalok többsége kevésbé aktív, mint passzív médiafogyasztó. Különösen igaz ez a nyomtatott sajtótermékekre, a hagyományos információs csatornákra és kevésbé a kereskedelmi televíziókra. Ahogy erre jelen kötet több tanulmánya rámutat (lásd Bene és Székely) az egyetemisták és főiskolások fő információs forrása ma már az internet és azon belül is a Facebook. Olyan információk jutnak el hozzájuk leginkább, amelyek egyrészt a referenciacsoportokon (leginkább kortársak és család) keresztül, másrészt – ettől természetesen nem függetlenül – a közösségi médiában jelennek meg. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a politikai információs zaj, ami a hirdetésekön keresztül jelenik meg, hatással lehet a fiatalokra is. A kérdés tehát az, hogy ebben a viszonyrendszerben, ahol, mint láttuk, a rezsim fokozatosan maga alá gyűri a médiát, lehet-e autonómiára törekvő véleménykialakításról beszélni, a közösségi média eléggé független-e, hogy alternatív, kritikai vélemények is eljussanak a hallgatói csoportokhoz. Erre vannak kézzel foghatónak tűnő, makroszintű bizonyítékok. Elég, ha csak a 2016. október 2-i népszavazás minden korábbinál magasabb érvénytelen válaszára gondolunk (Boda–Szabó 2017) vagy a 2017 tavaszi tüntetéssorozatra. Álláspontunk szerint tehát párhuzamosan zajló folyamatok zajlanak a média, mint kulcs szocializációs ágens terén: a kontrollált média felértékelődik a rendszer számára az üzenetek továbbítása szempontjából, ami egyrészt erősítheti egyes társadalmi csoportoknál – főleg a közmédiából, egyes kereskedelmi médiumokból, valamint a vidéki napilapokból tájékozódók körében – a hatalomhoz való lojalitás kialakulását, másrészt viszont épp az erőteljes állami kontroll miatt, eltaszíthat a politikai tájékozódási igénytől jelentős méretű rétegeket. Jelenleg nem teljesen nyilvánvaló, hogy ennek a kettős folyamatnak a magyar egyetemisták és főiskolások vonatkozásában milyen eredményei lesznek.

Érdekérvényesítés

Végül az utolsó szempont, amit figyelembe veszünk, az az érdekérvényesítés módja. Az érdekérvényesítés nem csatornája, ágense a politikai szocializációnak, hanem annak eredménye. Az, hogy egy társadalom milyen formában, milyen eszközök révén igyekszik egyéni, illetve csoportszintű érdekeit érvényesíteni, artikulálni a hatalom irányába, igen jellegzetes

megnyilvánulása az adott korszak politikai berendezkedésének, a hatalomgyakorlás módjának, a politikai viszonyrendszernek. Az, hogy az állampolgárok mennyire tartják befolyásolhatónak a közélet, illetve a politika világát, hogy véleményük szerint van-e beleszólásuk ezekbe, tehetnek-e valamit egy számukra kedvezőtlen döntés ellen, vagy tehetnek-e valamit, hogy számukra kedvező döntés szülessen, jól mutatja egy ország demokratikus működési szintjét. A szubjektív politikai kompetencia egyrészt az állampolgárok politikai viselkedését határozza meg, hiszen, ha az országban élők jelentős része nem hisz abban, hogy bármit változtathatna, sokkal alacsonyabb az esélye bármilyen fellépésnek. Másrésztől amennyiben a döntéshozók úgy vélik, hogy az állampolgárok politikai kompetenciája magas, és számolniuk kell az ő fellépésükkel, ez hat döntéseikre, kommunikációjukra, viselkedésükre.

Az államszocialista időszak egyik fő jellemzője volt, hogy a rendszer látszólagos elfogadása mellett és a nyílt érdekérvényesítés helyett a társadalom tagjai személyes kapcsolataikon keresztül, informális utakon, kiskapukat keresve próbáltak boldogulni (Szabó M. 2002, 258; Szabó I. 2009, 273–282). A rendszerváltást követően létrejött vegyes modellben is rendkívül szűknek bizonyultak az érdekérvényesítés csatornái. Több kutatás rámutatott (Kern–Szabó 2011, Róbert–Szabó 2017), hogy a korábbi rendszer hagyatéka tovább él: a legtöbben az egyéni utakon történő boldogulást választják; az érdekmegjelenítés, érdekképviselő pártoktól független aktorainak szerepe elhalványodik. A szakszervezetek sok esetben súlytalan tényezők, vagy valamely párt által létrehozott, attól függő vagy „látszat-független” intézmények (Laki–Szabó A. 2014, 24).

A nemzetközi összehasonlításokból kiderül: a posztkommunista országok állampolgárai gondolják a legkevésbé, hogy bármilyen ráhatásuk is lenne a helyi vagy országos ügyekre, az itt élők szubjektív politikai kompetenciája a legalacsonyabb. A European Social Survey 2014-es adatai szerint a felnőtt lakosság szubjektív politikai kompetenciája nagyon alacsonynak mondható a többi – a vizsgálatban részt vevő – országhoz képest is. Igaz ez a politikai kérdésekkel foglalkozó csoportosulásban való szerepvállalási képesség, valamint a politikában való részvétellel kapcsolatos egyéni képesség megítélésére is. A felnőtt magyar lakosság nem csupán az egyéni képességeit tartja nagyon csekélynek, hanem a lehetőségeit is. A vizsgálatban szereplő országok közül a magyaroknál egyedül a szlovén állampolgárok értékelik rosszabbnak a politikai rendszer által adott esélyeiket a politikai befolyásolására, illetve a kormány tevékenységébe való beleszólásra⁶.

A vegyes politikai szocializációs modellben⁷ tovább élő államszocialista hagyományokra utal, hogy a fiatalabb generációk vonatkozásában is tetten érhetők a fenti tendenciák. A nagymintás

6 Mindegyik kérdéskör kapcsán a lehetőségeket és képességet 2 és 3 közötti átlagérték jellemzi egy tízfokozatú skálán, ahol a magasabb érték magasabb képességet vagy lehetőséget jelent.

7 Az ideologikus-rendszerközpontú mechanizmus érdekérvényesítés terén bekövetkező változásait egyéni szinten nem tudjuk vizsgálni. Rendszerszinten annyi látható, hogy a makroszintű érdekérvényesítés korábbi, egyébként sem túl széles útjai és módjai (Országos Érdekegyeztető Tanács, a szakmai és szakszervezeti szövetségek együttműködése) tovább szűkültek (Arató–Mikecz 2016). A rezsim külön-külön köt

ifjúságkutatás 2008-as és 2010-es eredményei szerint a 15–29 éves korosztály tagjainak jelentős többsége él azzal a feltételezéssel, hogy a politikusokat nem érdekli a fiatalok véleménye (ez igaz a helyi és országos politikusokra egyaránt, bár a helyi politikusoknak egy kicsit több bizalmat szavaznak a fiatalok ebből a szempontból), s nagyon kevésbé érzik, hogy bármilyen beleszólásuk lenne a helyi vagy országos ügyekbe (Szabó A.–Bauer 2009, 108–109, Oross 2013).

Az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás 2011-es adataiból kitűnik, hogy a felsőoktatásban hallgatók is inkább pesszimisták a kormány tevékenységébe való beleszólás lehetőségeit illetően. Egy ötfokozatú skálán 3,66-os pontszámmal jellemezhető azzal az állítással való egyetértés, hogy a fiataloknak kevés beleszólásuk van abba, hogy mit csinál a kormány. A skálán az ötös érték a teljes egyetértést, míg az egyes az egyet nem értést jelenti. A 2015-ös hullám a közügyekbe⁸ való beleszólás lehetőségének szubjektív megítélését is vizsgálta. Az eredmények szerint az egyetemisták, főiskolások 39 százaléka lát lehetőséget a közügyek befolyásolására. Fontos kérdés az is, hogy a véleménynyilvánításnak mekkora szabad tere van. Amennyiben a vélemények artikulálását félelem övezi, az aktív cselekvés ellehetetlenül. A 2015-ös hullám alapján, a felsőoktatási intézmények hallgatói nem teljesen biztosak abban, hogy félelem nélkül nyilváníthatnak véleményt a kormányzattal szemben. Egy tízfokozatú skálán (ahol a magasabb érték az azzal való nagyobb egyetértést jelenti, hogy félelem nélkül lehet a kormánnyal kapcsolatos véleményeket exponálni) 4,83 pont az átlag, ami azt jelenti, hogy a hallgatók több mint egyharmada 0 és 3 közötti értéket választott, tehát azt jelezte, hogy egyáltalán vagy kevésbé tartják jellemzőnek, hogy a kormánnyal kapcsolatos véleményüket félelem nélkül elmondhatnák az emberek.

Összefoglalás helyett: a vegyes-modell „teljesítménye” a felsőoktatásban tanulók szempontjából

A rendszerváltással megszűnt a központosított, felülről jövő direkt politikai szocializáció Magyarországon, megnyitva a lehetőséget a demokratikus politikai szocializációs folyamatok előtt. Ez a lehetőség azonban legalábbis felemásra sikeredett az elmúlt 2,5 évtizedben.

A korábbi rendszerek és az államszocializmus hagyatékaként továbbörökített alattvalói politikai kultúra, a politikától való elfordulás, a paternalista szemléletmód, a jogtudat és az érdekvérvényesítési képesség, valamint az egyéni és az ország sorsa befolyásolásának képességébe vetett hit, a bizalom hiánya, az aszimmetrikus viszonyok elfogadása, az egzisztenciális biztonság előtérbe kerülése (szemben a kockázatvállaló magatartással) mind-mind nehezezként tapadnak az „új” esélyhez. A demokratikus állampolgári szocializáció háttérbeszorulásával, egységes, konszenzuson alapuló stratégia nélkül a különböző aktorok sok esetben

megállapodásokat köt egyes piaci szereplőkkel, míg másik oldalon, a munkavállalók oldaláról a kötelező kamarai tagságot privilegizálja a szakszervezeti tagsággal szemben. Mindez egy korporatív irányba elmozduló érdekvérvényesítési modellt vetít előre, ahol az egyéni érdekvérvényesítésnek nagyobb a színtere, mint a csoportszintű érdekartikulációnak.

8 A kutatás a közügy és a politika kérdését fogalmilag különválasztva vizsgálta.

diszfunkcionálisan működnek. A család politikai szocializációs szerepe csökkent, az iskolák kivonultak, vagy az előírt formai követelményeket részben betartva próbálják a szerepüket „eljátszani”, a sok esetben pártosodott civil szervezetek és a politikai szervezetek csupán a fiatalok töredékét tudják mobilizálni, így hagyva teret az informális és esetleges szocializációs hatásoknak. A múlttal, a nemzettel, a jövőbeli követendő stratégiákkal, az alapértékekkel kapcsolatos konszenzus (keresésének) hiánya, a rendszerváltást követően kiépülő félperifériás gazdasági, társadalmi és politikai rendszer nem szolgáltat megfelelő alapot a demokratikus politikai szocializáció modelljének.

Véleményünk szerint a fragmentált, vegyes modell „teljesítményének” egyes mutatói alapján a következő megállapítások fogalmazhatóak meg a felsőfokú oktatási intézményekben tanulók kapcsán:

1. a demokrácia létjogosultsága körükben vitatott (bár nőtt a demokrácia mellett elkötelezettek aránya),
2. a demokrácia „teljesítményével” többségük elégedetlen, demokráciaképük ambivalens, a társadalmi-politikai intézményekbe vetett bizalmuk gyenge,
3. a politikához való viszonyulásuk egyértelműen negatív, az ezzel kapcsolatos érdeklődésük legfeljebb közepesnek mondható és az elmúlt évekhez képest csökkent,
4. a szubjektív állampolgári kompetenciájuk többnyire alacsony, a véleménynyilvánítás következményeivel kapcsolatban inkább pesszimisták.

Nem csupán a társadalom, hanem az egyén oldaláról is értelmezhető a modell „teljesítménye”. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a rendszerváltást követően kialakult politikai szocializációs modell az egyén szempontjából sem tekinthető „sikeresnek”, hiszen a leendő társadalmi, gazdasági elit tagjai az érvényesülési lehetőségeik és elhelyezkedési esélyeik szűkösségét jelentős problémaként érzékelik, a bíróságok munkáját illetően a társadalmi egyenlőség szempontjából inkább pesszimisták, és habár a felnőtt lakossághoz képest bizakodóbbak, megközelítőleg felük legfeljebb közepes mértékben érzi biztosnak jövőjét, valamint több mint felük legalább pár évig, több mint négytizedük tartósan más országban szeretne boldogulni.

Tanulmányunkban bevezettük az ideologikus–rendszerközpontú szocializációs mechanizmus fogalmát. Ennek egyéni szintű teljesítményét a hallgatók esetében – a 2010 után eltelt idő relatív rövidsége miatt – nem tudjuk mérni. Nem kockáztatunk talán túl sokat, ha azt állítjuk, hogy ez a mechanizmus rendszer-, és egyéni szinten sem erősíti a demokratikus politikai gondolkodást és magatartást, a vegyes modellben fokozatosan teret nyerő alattvalói kultúrát tovább erősítheti a fiatalok körében is. Az újratermelődő kisember tudat révén ugyanis inkább a politikai függőségi rendszer tovább élését táplálja, mint az önmagáért kiálló, autonóm személyiség kialakulását. Mindamelllett a monolit-zárt ideológia irányába való elmozdulás azt jelzi, hogy az ideologikus–rendszerközpontú szocializációs mechanizmus kevésbé hasonlít a demokratikus modellre, mint az 1989/1990 óta kialakult vegyes modell bármely korábbi – egyébként komoly belső ellentmondásokkal és problémákkal terhelt – időszaka.

Irodalom

- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2005): *Ifjúság2004 Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás.
- Boda Zsolt – Szabó Andrea (2017): Mobilizáció és demobilizáció – tanulságok a menekültkvóta-népszavazás kapcsán. In Boda Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. 249–283.
- Bognár Adrienn (2014): A családi szocializációs tényezők hatása a politikai aktivitásra. Doktori disszertáció. <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/bognaradriennphd.pdf>
- Bognár Adrienn (2010): Együttműködés és közösségekben való részvétel a fiatalok körében. In: Rab Virág, Deák Anita (szerk.): *Együttműködés – versengés*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2010. 216–226.o.
- Bognár Adrienn – Janky Béla (2015): Menekült-hírek és véleményalkotás 2015 őszén: egy médiahatás-vizsgálat első eredményei. *Socio.hu* 2015/4.
- Csákó Mihály (2004): *Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról*. *Educatio*. 4, 535–550. oldal
- Csákó Mihály (2007): *Demokráciára nevelés az iskolában*. Budapest, Kézirat
- Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos – Szabó Ildikó (2010): *A családi politikai szocializáció – konceptuális keretek*. Kézirat. OTKA K78578:1 Műhelyvita
- Csepeli György: (1992): A szabadság iskolája. In Csepeli György – Kéri László – Stumpf István (szerk.): *Állam és polgár*. Budapest, MTA Politikai Tanulmányok Intézete, Magyarországi Politikai Képzési Központ.
- Csípő Ildikó – Daróczy Renáta – Kun Eszter – Lakatos Gábor – Vircsák Enikő (2004): Az iskolademokráciája – a demokrácia iskolája. Diákönkormányzatok működése hetedikesek szemével. *Educatio*. 2004/IV., 704–707.
- Csőzik Rita (2012): Átalakult lázadás. Magyar egyetemisták és főiskolások társadalmi helyzete. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók. I. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szeged, Belvedere Meridionale, 45–65. oldal
- Ferge Zsuzsa (1980): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Ferge Zsuzsa (szerk.): *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Gábor Kálmán (1996): *Ifjúságkutatási tézisek*. *Educatio* Füzetek 2.
- Hunyady György (2013): A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye. *Magyar Tudomány* 2013. április.
- Hunyady György (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kern Tamás – Szabó Andrea (2011): A politikai közéleti részvétel alakulása Magyarországon, 2006–2010. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest, DKMK.
- Kéri László (1998): *Tíz év próbaidő. A magyar átmenet politikai szociológiája* (1989-1998). Budapest, Helikon Kiadó
- Laki László – Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.) (2001): *Ifjúság2000 Gyorsjelentés*. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Laki László – Szabó Andrea (2014): Mi lehet a magyar fiatalok demokráciáskepsze mögött? In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest – Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 18–39. oldal
- Laki László – Szabó Andrea (2012): *Fiatalok, demokrácia, jelen és múlt (2.)*. *Egyenlítő* 2012/4.
- Laki László et al. (é.n.): *Magyar nemzeti ifjúságpolitikai riport. Európa Tanács Vitaanyag*. MTA Politikai Tudományok Intézete. <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=21147–articleID=33052–ctag=articlelist–iid=1>. (Utolsó letöltés: 2013. október 10.)

- Ligeti György (2003): *Gyűjtős. Iskola, demokrácia, civilizáció*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Muxel, Anne (1999): Az ifjúkor politikai moratóriuma. In Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 100–106. oldal
- Nagy Ádám – Székely Levente (2008): Az ifjúsági civil világ. *Civil Szemle* V/1-2., 132–149. oldal
- Oross Dániel (2013): Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In Székely Levente (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012 Tanulmánykötet*. Budapest, Kutatópont.
- Oross Dániel – Szabó Andrea: demokratikus részvétel tendenciái a magyar nappali tagozatos hallgatók körében. In Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szeged–Budapest, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI
- Percheron, Annick (1999): Az egyén politikai formálódása. In Szabó Ildikó – Csákó Mihály (szerk.): *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 9–43.
- Róbert Péter – Szabó Andrea (2017): „Magad uram, mert szolgál alig van!” A politikai részvétel tendenciái Magyarországon In Boda Zsolt – Szabó Andrea (szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. 199–227.
- Róna Dániel – Reich Jenő (2014): „Nemzetiek”, rendpártiak, első generációs értelmiségiek és közösségre vágnak. A Jobbik egyetemista-főiskolás támogatói. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest – Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 155–181.
- Stumpf István (1994): *Politikai szocializáció – generációs kihívás – választói magatartás*. Budapest, Századvég Alapítvány (kandidátusi értekezés).
- Szabó Andrea (2015): *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Szabó Andrea (2012): A magyar egyetemisták és főiskolások társadalmi helyzete. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan Lázadó Hallgatók I. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 25–44.
- Szabó Andrea – Bauer Béla (szerk.) (2009): *Ifjúság 2008 Gyorsjelentés*. Budapest, Szociális és Munkaügyi Intézet.
- Szabó Andrea – Kern Tamás (2011): A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Tanulmánykötet*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2012): A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan Lázadó Hallgatók I. (2012) Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 65–111.
- Szabó Ildikó (2014): Emberszemélyek és identitáspolitikák a rendszerváltás utáni politikai szocializációban. *Kultúra és Közösség* 4: 5-32.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, L'Hartmann Kiadó
- Szabó Ildikó (2000): *A pártállam gyermekei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó
- Szabó Ildikó – Falus Katalin (2000): *Politikai szocializáció Közép-Európai módra. A magyarsajátosságok*. Magyar Pedagógia 100. évf. 4. szám, 384–400. oldal
- Szabó Miklós (2002): A politikai szocializáció. In Kéri László (szerk.): *Societas Politica – Fejezetek a politikai szociológia köréből*. Miskolc, Bíbor Kiadó
- Utasi Ágnes (2011): Baráti közösségek és magántársaságok – a közélet iskolái. In Utasi Ágnes (szerk.) *Közösségi kapcsolatok és közélet*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.